

TIẾP CẬN ĐỊA DANH THỦ DẦU MỘT: Nhìn từ góc độ lịch sử, từ nguyên...

(Quá trình hình thành và thời điểm xuất hiện)

Minh Châu

Thủ Dầu Một (TDM) là tên cũ của tỉnh Bình Dương (BD) trước năm 1956, tồn tại 87 năm (1869-1956) và đã gắn liền với lịch sử đấu tranh, xây dựng và phát triển của vùng đất, nay là địa bàn tỉnh BD. Địa danh này đã được nhiều tác giả, sách báo tìm hiểu, giải thích về xuất xứ, lai lịch, từ nguyên... nhưng đến nay cũng chưa có được sự thống nhất và sức thuyết phục cao. Chúng tôi cho rằng việc tìm hiểu nói trên cần nên tiếp tục, nhất là việc xác định chính xác thời điểm xuất hiện của địa danh này vẫn gần như còn bỏ trống...

Gần đây, nhân được đọc mấy bài báo, bài nghiên cứu (của một nhà văn và của một thực sử học) đề cập đến vấn đề địa danh TDM... chúng tôi thấy có đôi điều muốn được trao đổi thêm với các tác giả bài viết nói trên.

Về bài viết thứ nhất, cách đây chưa lâu, nhà văn Nguyễn Yên Mô, một thành viên tham dự trại sáng tác văn học năm 2006 tại BD (do Tạp chí Văn nghệ QĐND và Hội VHNT Bình Dương tổ chức) có sáng tác bút ký “Bình Dương, hương đất tình người”⁽¹⁾. Bút ký được chọn đăng và được lấy tên đặt thành tiêu đề chung cho tuyển tập thơ văn của trại sáng tác. Điều đáng nói là trong bút ký này tác giả đã thuật lại việc đi tìm hiểu về lai lịch tên gọi TDM. Nhà văn đã viết: “Người ta bảo “thủ” tức là đứng đầu, “một” tức là duy nhất, “dầu” tức là cây dầu (...). Thế còn “Thủ Đức”, “Thủ Thừa”, “Thủ Thiêm”? Đó là ông quan đứng đầu “trấn”(?). Rồi ông nêu lên một câu hỏi mà thực chất là một phát hiện của riêng mình để giải thích tên gọi TDM: “Ngày xưa TDM cũng là một trấn(?). Có phải quan trấn thủ đất này tên gọi là “Một”(?) sống trang 187.

Qua đoạn viết trên cho thấy cái tên nôm na TDM đã gợi nhiều sự chú ý thu hút đối với những người muốn tìm hiểu nó và sự tìm hiểu quả là không đơn giản chút nào! Bằng chứng nhà văn đã gặp không ít lúng túng và cả sự mơ hồ khi hiểu về địa danh này. Thực ra, TDM

chưa bao giờ là một đơn vị hành chính cấp “trấn”, cũng không có bất cứ tài liệu, tác giả nào nhắc đến chuyện đất TDM có một ông Trấn thủ tên là Một như tác giả đã nghĩ.

Tuy nay TDM không còn là tên riêng của một tỉnh, nhưng từ lâu TDM vẫn luôn là lý sở, thủ phủ hành chính của vùng đất này và hiện nay còn có một thị xã (thành phố) sầm uất, xinh đẹp vẫn mang tên TDM. Mới đây, ngôi trường đại học chính quy lớn nhất của địa phương cũng mang tên Đại học Thủ Dầu Một. Chắc chắn mai đây, cùng với BD, TDM sẽ là những thành phố công nghiệp - dịch vụ năng động quan trọng hàng đầu của Bình Dương và của vùng kinh tế trọng điểm phía Nam, cũng như của cả nước.

Từ những điều trình bày ở trên, cho thấy việc tiếp tục tìm hiểu, thảo luận thêm một cách thấu đáo về tên gọi TDM, địa danh luôn gắn liền với lịch sử của xứ này, là điều cần thiết nên làm.

• Tên TDM đã được hình thành ra sao về mặt lai lịch, từ nguyên?

Trước hết, xin được điểm lại một số giải thích đáng chú ý hơn cả của các nhà nghiên cứu có uy tín chung quanh sự hình thành cụm từ địa danh TDM. Đồng thời thử nêu lên một cách lý giải, tiếp cận nhìn từ góc độ lịch sử, từ nguyên cũng như về thời điểm xuất hiện của địa danh này.

Trước đây cũng có những tác giả cho rằng tên TDM có nguồn gốc từ tiếng Campuchia. Chẳng hạn, như nhà soạn từ điển Lê Văn Đức, nhà ngữ học Lê Ngọc Trụ, ở phần địa danh (trang 260) trong “Việt Nam từ điển” (Sài gòn TB 1970) cho rằng tên TDM do âm Việt đọc tiếng Cao Miên (sic) “Thun Doán Bôth” (có nghĩa là gò có đỉnh cao nhất) mà ra (lý sở TDM ở trên ngọn đồi ven sông Sài gòn)⁽²⁾.

Nhưng phần đông tác giả khác (kể cả người viết bài này) đều nghĩ TDM là một cụm từ tiếng Việt được hình thành từ sự kết hợp giữa hai

thành tố: “Thủ” (từ Hán - Việt có nghĩa là “giữ” vì nơi đây có đồn binh để canh giữ, kiểm soát); “Dầu Một” là tên đất, được cấu tạo theo cách: “Tên một loài thảo mộc + từ chỉ số lượng”. Ví dụ như các địa danh “Quéo Ba” (ở Long An), “Xoài Đồi” (ở Phú Nhuận, TP.HCM). Theo truyền khẩu vì *đồn binh canh giữ tại huyện lỵ Bình An nằm trên ngọn đồi có cây dầu lớn quen gọi là “cây dầu một” nên tên gọi THỦ DẦU MỘT ra đời.*

Học giả Vương Hồng Sển trong từ điển “Tiếng nói miền Nam” TP.HCM xb 1997, trang 645) cho rằng người Campuchia gọi tên TDM là “Chhocutal MucyDoem” (Chhocutal: gỗ dầu; Mucy: một; Doem: cây) có nghĩa là “cây dầu một” theo đúng cách hiểu ở trên⁽³⁾. Người Hoa cũng dùng tên “Thổ Long Mộc” (cây rồng đất: có thể hiểu đây là cây dầu rái hay dầu lông có chứa chất nhựa rất dễ cháy nổ gọi là “mãnh hỏa du”, để chỉ vùng đất TDM. Trong hồi ký viết về vùng đất TDM (xuất bản tại Paris 1863), đại úy L.C Grammont (viên sĩ quan Pháp đánh chiếm và quân quản TDM trong thời gian 1961-1962), cũng hiểu “thủ” là “giữ”; “dầu một” là một loại cây nên đã dùng cụm từ Pháp để chuyển nghĩa tên TDM “garde - un arbre” (garde: giữ un arbre: một cây).

Riêng chữ “thủ” còn có người hiểu theo nghĩa là “đầu”, đứng đầu như trong các từ kép “thủ sở”, “thủ phủ” là nơi đặt trụ sở một đơn vị hành chính. Trong “Kỷ yếu TDM - Bình Dương 300 năm hình thành...” (XB 1998), nhà nghiên cứu địa bạ Nguyễn Đình Đầu giải thích địa danh TDM: “Trong địa phận làng này xưa có thủ sở gần cây dầu lớn nhất...” (trang 49).

Trên đây là một số giải thích về địa danh TDM. Tuy việc làm này cần nên tiếp tục, nhưng đến nay chúng ta cũng có thể đi đến một cách lý giải, tiếp cận có nhiều cơ sở có thể thuyết phục và chấp nhận được (phần lý giải này đã được trình bày trong cuốn sách “Lối xưa đất Thủ” của chúng tôi xuất bản 2009)⁽⁴⁾. Chẳng hạn, tên gọi “dầu một” hay là vùng có nhiều cây dầu lông, dầu rái (miệt dầu). Việc dùng tên thảo mộc (cây đặc sản hay đặc biệt) để tạo thành một địa danh vẫn là cách thường thấy tại nước ta, nhất là ở miền Nam. Thí dụ: các địa danh “Trảng Bàng” (khoảng đất rộng có nhiều cây bàng), Gò Vấp (gò có nhiều cây vấp, cây lim). Ngay ở thị

xã TDM có tên xóm Gò Cầy (gò có nhiều cây cầy, cây Kơ-nia (?)). Còn tên đất liên quan đến cây dầu rái (dầu lông) thì có nhiều, khá phổ biến như tên huyện Gò Dầu (ở Tây Ninh), xóm Suối Dầu (ở Nha Trang). Riêng ở TDM - Bình Dương trước đây có rất nhiều cây dầu, ngày nay loại cây này vẫn còn khá nhiều trên khu đồi UBND Tỉnh ủy Bình Dương. Chắc rằng tên Dầu Một và cả tên TDM bắt nguồn từ tên loài cây này mà ra. Từ “Thủ” (là do có đồn binh để trấn thủ hay đó là nơi “thủ sở”) ghép với từ “dầu một” thành tên TDM đều có thể hợp lý, vì từ xưa đến nay nơi đây luôn là lỵ sở của vùng đất TDM - BD trước năm 1956 của tỉnh Sông Bé sau ngày giải phóng cũng như tỉnh BD hiện nay.

• Địa danh TDM có từ bao giờ?

Đây là câu hỏi không dễ có được câu trả lời chính xác, thỏa đáng. Vì thế, đến nay câu trả lời đó vẫn còn bỏ trống, tất nhiên không được nhằm lẫn các mốc thời điểm cụ thể rõ ràng trong các quyết định thành lập các địa danh đơn vị hành chính cấp hạt, tiểu khu, tỉnh TDM với tên gọi dân gian TDM được hình thành từ những đặc điểm riêng, tạo nên một địa danh khó có tên thứ hai trùng lặp.

Tên gọi TDM có lẽ được hình thành từ một quá trình lắp ghép các tên gọi dân gian quen thuộc và chắc chắn có trước khi người Pháp đánh chiếm vùng đất Biên Hòa - Bình An.

Đến năm 1869, lần đầu tiên tên TDM được đặt cho một đơn vị hành chính cấp hạt: Hạt (tham biện) TDM (1869-1876), tiếp theo là tiểu khu (hành chính) TDM (1876-1889) rồi tỉnh TDM (1889-1956).

Trả lời câu hỏi tên TDM có từ bao giờ, TS. Lê Trung Hoa, một tác giả chuyên khảo về địa danh cũng chỉ xác định được rằng *tên TDM phải có trước năm 1871*⁽⁵⁾. Có được sự xác định này chắc là TS. Lê Trung Hoa đã dựa vào một số cứ liệu trong một cuốn sách viết về lịch sử đường phố Thi Sách ở quận I, TP.HCM, có liên quan đến địa danh TDM như sau: “...Đường nay thuộc loại xưa nhất Sài Gòn (...), từ ngày 2-6-1871 đến 1877 đường đặt tên là đường TDM (...). Năm 1955 đổi thành đường Thi Sách”⁽⁶⁾. Nhưng như trên đã dẫn, ngay từ năm 1869 (trước thời điểm TS. Hoa đưa ra đến

2 năm) tên TDM đã được đặt cho một đơn vị cấp hạt (hạt hành chính TDM 1869-1876).

Mới đây trên ấn phẩm “Thông tin khoa học và đào tạo số 01-2010 của trường Đại học Thủ Dầu Một, ở bài viết: “TDM tên gọi và lịch sử”, tác giả, ThS. Sử học Vương Quốc Khanh có đưa ra một số sử liệu và nhận định về thời điểm xuất hiện địa danh TDM như sau: “*Theo truyền thuyết tên TDM có vào thế kỷ XVI, khi nhà Nguyễn lập chính quyền ở đây*”(?) (trang 28). Cách mấy dòng sau đó, tác giả đưa ra mấy cứ liệu và khẳng định”. Thật ra, tên TDM ra đời ngày 5-11-1876 (...) là một đơn vị hành chính tiểu khu (...). *Đến ngày 20-12-1899, Toàn quyền Đông Dương đổi tiểu khu ra thành tỉnh*” (trang 29).

Qua mấy nhận định trên đây, chúng tôi có đôi điều muốn được trao đổi thêm với tác giả bài báo. Và nhân đây xin trình bày cách lý giải có thể xác định được thời điểm xuất hiện địa danh TDM.

Theo tác giả bài báo là khó xác định thời điểm trên vì “theo truyền thuyết tên TDM có vào thế kỷ XVI”, nghĩa là vào một thời điểm nào đó trong khoảng thời gian từ 1501 đến 1600 (điều này sẽ trao đổi sau) và chỉ có thể biết đến TDM như là một đơn vị hành chính cấp tiểu khu TDM vào 1876. Nhưng nếu phải nói về *đơn vị hành chính TDM đầu tiên lẽ ra phải nhắc đến hạt (tham biện) TDM xuất hiện từ năm 1869 trước năm bài báo trên đã dẫn (1876) đến 7 năm*. Đáng nói hơn là thời điểm TDM trở thành đơn vị hành chính cấp tỉnh (ngang hàng với tỉnh Biên Hòa mà trước đó chỉ là một huyện của tỉnh này) *vào năm 1889 chứ không phải như tác giả đã dẫn là năm 1899* (nếu đây không phải là lỗi in ấn). Được biết tất cả tài liệu viết về TDM đều ghi đó là năm 1889. Cũng theo bài viết “tên TDM có vào thế kỷ XVI...”, chúng tôi cho rằng *đó là quãng thời gian quá sớm nếu so với quá trình mở đất và định cư của cư dân miền ngoài trên đất Đồng Nai - Gia Định lúc bấy giờ*. Cũng như việc *xác định thời điểm “Nhà Nguyễn lập chính quyền ở đây” vào thế kỷ XVI là hoàn toàn không chính xác*. Bởi lẽ đó là sự kiện lịch sử quan trọng đã được ghi chép rõ ràng: “Năm Mậu Dần (1698)... Chưởng cơ Nguyễn Hữu Cảnh kinh lược Cao Miên đem xứ Đồng Nai đặt huyện Phước Long và đặt dinh Trấn Biên”. (ĐN

NTC)⁽⁷⁾. Đất TDM sau này lúc bấy giờ nằm trên địa bàn tổng Bình An thuộc huyện Phước Long, dinh Trấn Biên nói trên.

Như vậy *Nhà Nguyễn lập chính quyền ở đây vào cuối thế kỷ XVII, chứ không phải vào thế kỷ XVI như bài báo đã xác định*.

- **Có thể xác định được thời điểm xuất hiện địa danh TDM**

Chính cột mốc năm 1689, nhất là năm 1808 cho ta cơ sở để có thể xác định được thời điểm hình thành tên gọi TDM. Cụm từ Thủ - Dầu Một chỉ có thể hình thành khi hội đủ điều kiện có thêm thành tố “thủ”, nghĩa là khi tại đây đã xây dựng đồn binh để trấn giữ (thủ sở) hoặc đã trở thành lỵ sở (thủ phủ) của vùng đất này. Được biết “Dầu Một” là tên gọi dân gian của địa danh Phú Cường như sách ĐNNTC đã ghi: “Chợ Phú Cường ở thôn Phú Cường huyện Bình An, tục danh chợ Dầu Một ở bên huyện lỵ” (sổd tr.35). Còn đồn binh Bình An rất có thể được xây dựng từ sau năm 1808, khi tổng Bình An được nâng thành huyện. Theo sách ĐNNTC ở phần “quan Tấn (đồn binh, Thủ sở để canh giữ...) cho biết từ đầu đời Minh Mạng tại phủ Phước Long có đặt các “thủ sở” (còn gọi là bảo, hay pháo đài) để giữ nơi quan yếu” (sổd trg 31) như bảo Phước Thắng (huyện Phước An - nay là Vũng Tàu) lập 1838; Pháo đài Tả Định (huyện Nghĩa An - nay là Thủ Đức) lập 1834; Bảo đất Tam Kỳ (huyện Bình An, sau là TDM) lập 1848. Riêng ở huyện Bình An có thêm đồn Thị Tính (1823) “để trấn giữ man dâu” và đồn Chợ Thành (1840)... Như vậy các đồn binh, thủ sở đều thiết lập sau năm 1808.

Như vậy, *cụm từ địa danh TDM xuất hiện sớm nhất không thể trước năm 1808, tức là thời điểm tổng Bình An được nâng thành huyện*. Quá trình hình thành địa danh TDM có thể diễn tiến như sau. Lúc đầu tên Dầu Một (tục danh của Phú Cường) được nhóm lưu dân người Việt dùng để gọi một ngôi chợ (chợ Phú Cường) hay một xóm thôn tại đây, khi đồn binh được lập thì gọi là chợ Thủ rồi sau đó ghép thành tên chợ TDM. Đến 1869 người Pháp thấy địa danh này nói lên được đặc điểm của địa phương, lại rất quen thuộc với cư dân nên họ dùng đặt tên cho đơn vị hành chính đầu tiên là hạt TDM, rồi sau đó là tỉnh TDM vào năm 1889.

Địa danh TDM do lưu dân người Việt đặt ra, muốn biết khoảng thời gian của địa danh này xuất hiện vào lúc nào? (thế kỷ XVI như tác giả bài báo khẳng định) chúng ta hãy điểm một số cột mốc chính cuộc nam tiến của dân tộc.

Vào thời nhà Lê, đến cuối thế kỷ XVI, lãnh thổ nước Đại Việt mới đến đèo Cù Mông (ranh giới giữa tỉnh Phú Yên và Bình Định). Đến đầu TK XVII “năm 1611 (...) Nguyễn Hoàng phát quân đánh chiếm đất từ đèo Cù Mông đến Đại Lãnh (...) lập thành phủ Phú Yên (Đào Duy Anh, lãnh thổ nước Đại Việt và sự hình thành dân tộc Việt)⁽⁸⁾. Non thế kỷ sau, chúa Nguyễn Phúc Chu tiếp tục mở rộng lãnh thổ: “Năm 1697 lấy đất Phan Rang và Phan Rí, đặt dinh Bình Thuận” (sđd tr.461). Đây chính là vùng đất cực nam miền Trung nước ta hiện nay.

Về thời điểm người Việt định cư lập thành xóm, thôn đầu tiên ở vùng đất Đồng Nai - Gia Định vẫn chưa được các nhà nghiên cứu thống nhất vì nói chung rất khó xác định. Trước 1698, hầu hết di dân người Việt đến đây sống rải rác, xen kẽ với cư dân bản địa. Từ khi Nguyễn Hữu Cảnh lập các đơn vị hành chính đầu tiên (1698) mới có những nhóm di dân đông đúc từ vùng Ngũ Quảng được khuyến khích vào đây khai khẩn vùng đất mới này. Sách “Lịch sử khai phá vùng đất Nam bộ (XB 1987, tr.38, do Huỳnh Lứa chủ biên) cho rằng chủ yếu “cuộc di dân của người Việt diễn ra trong TK XVII⁽⁹⁾. Lê Bá Thảo trong cuốn sách “Địa lý vùng đồng bằng sông Cửu Long” cho biết: “Vùng quanh Sài Gòn chỉ được khai phá và có dân định cư vào năm 1672”⁽¹⁰⁾. Như thế “vùng quanh Sài Gòn” trong đó có vùng Bình An - TDM đến nửa sau thế kỷ XVII mới được khai phá và có dân định cư, làm sao địa danh tiếng Việt như TDM (kể cả Dầu Mọt) có thể xuất hiện vào thế kỷ XVI, vì đến hàng trăm năm sau (1600-1808) các đơn vị hành chính cấp huyện cùng với các đồn binh thủ sở mới thiết lập.

Tóm lại, tên gọi Thủ Dầu Mọt đã được nhiều người tìm hiểu, có nhiều cách giải thích và vẫn chưa có câu giải đáp hoàn toàn thỏa đáng, được mọi người chấp nhận. Vì thế việc tìm hiểu này cần nên tiếp tục. Từ suy nghĩ đó và nhân có mấy bài báo, nhận định đã nêu, bài viết ngắn này muốn được trao đổi thêm và đưa ra một số cách tiếp cận như đã trình bày ở trên. Hy vọng rằng cách tiếp cận, lý giải này góp thêm một số cơ sở có sức thuyết phục nhiều hơn, đặc biệt là phần thử xác định thời gian, thời điểm xuất hiện các địa danh Dầu Mọt, TDM mà lâu nay có thể nói gần như bỏ trống. Qua đây, người viết cũng mong nhận được trao đổi, phản hồi từ những người cùng quan tâm vấn đề được nêu trên, cũng như những người cùng yêu mến quê hương TDM - BD.

Chú thích:

1. *Nhiều tác giả, Bình Dương, hương đất tình người, NXB Trẻ 2006 (trang 187).*
2. *Lê Văn Đức, Lê Ngọc Trụ “Việt Nam từ điển, Sài Gòn TB 1970 (trang 260).*
3. *Vương Hồng Sển, Từ điển Tiếng nói miền Nam, XB T.P.HCM 1997 (trang 645).*
4. *Nguyễn Hiếu Học, Lối xưa đất Thủ, NXB Trẻ 2009 (trang 11-14).*
5. *TC KTNN số 283/1998 mục Ai? Sao?*
6. *Nguyễn Thắng, Nguyễn Đình Tư, Đường phố TP.HCM, XB 2001 (trang 110).*
7. *ĐNNTC Lục tỉnh Nam kỳ, dịch giả Tu Trai Nguyễn Tạo (Tập Thượng TB1 1973, trang 2).*
8. *Đào Duy Anh, tác phẩm được tặng thưởng giải Hồ Chí Minh, XBKHXX, trang 448.*
- 9+10. *Nhiều tác giả, Nam bộ đất và người, tập VI, NXB TP.HCM, trang 84.*

Nguồn: <http://www.sugia.vn/>